

ПРАВОВА ЗАХИЩЕНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

Статтю присвячено аналізу становища неповнолітніх на сучасному етапі розбудови демократичного суспільства. Досліджуються окремі причини дитячої бездоглядності. Пропонуються організаційно-правові заходи щодо вдосконалення функціонування механізму захисту прав дитини.

Україна, як і більшість держав світу, дбає про інтереси і права молодого покоління, створюючи можливості для нормального розвитку дітей у сучасних умовах і визначаючи шляхи подолання існуючих проблем, пов'язаних з негативними наслідками перехідного періоду в економіці.

Так, 27 лютого 1991 р. Україною було ратифіковано Конвенцію Генеральної Асамблеї ООН «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р. Основні положення Конвенції знайшли відображення в Законі України «Про охорону дитинства» від 7 березня 2001 р., який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

На сьогодні в Україні головним чинником у механізмі забезпечення прав дитини є Конституція, яка проголошує рівність прав дітей (СТ. 24, 52), охорону дитинства (СТ. 51), заборону насильства над дитиною та її експлуатацію (СТ. 52), право на життя (СТ. 27), захист та допомогу держави дитині, позбавленій сімейного оточення (СТ. 52), право на освіту (СТ. 53). Але практична реалізація конституційних норм, інших нормативних актів, що спрямовані на поліпшення становища дітей в Україні, має серйозні перешкоди, спричинені реформуванням суспільного устрою і, особливо, негативними процесами у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Якщо оцінювати механізм, який діє в Україні для проведення державної політики у сфері забезпечення прав та інтересів дітей, слід зазначити, що досі відсутня координація дій багатьох органів. Механізм проведення державної політики у галузі прав дитини залишається незавершеним. У структурі Міністерства праці, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства соціального

захисту, Міністерства освіти і науки, Міністерства внутрішніх справ створено управління, що займаються питаннями забезпечення інтересів дітей. Однак загалом відсутній національний механізм забезпечення реалізації та контролю за додержанням норм законодавства про права дитини [9; с. 15].

Отже, проблема захисту прав дитини в Україні постає такою, що потребує вирішення як на рівні міжнародних правових відносин, так і на рівні національного законодавства держави. Сьогодні майже всі розвинуті країни світу вже мають державні інститути захисту прав людини. Але інституту захисту прав дитини ще не існує [5; с. 15].

Для глибшого вивчення цієї проблематики необхідно звернутися до порівняльного аналізу, враховувати при цьому певні особливості соціально-економічного розвитку України, відмінні від тих країн, чий досвід ми маємо намір запозичити.

У Новій Зеландії на основі Закону про дітей, молодь і сім'ю для розгляду скарг дітей щодо посягання на їхні права в 1989 р. було створено відомство комісара з прав дитини [10; с. 5]. В Австрії в 1991 р. було створено Національне відомство омбудсмена з прав дитини. У Данії з 1995 р. функціонує Національна Рада з прав дитини у складі Міністерства соціального забезпечення [10; с. 5, 6]. Перелік таких інституцій можна продовжувати, отже Україна має з чим порівнювати, досліджувати зарубіжні моделі захисту прав дитини і знаходити оптимальні для себе варіанти.

На сьогодні законодавство України про права дитини не має узгодженого, систематизованого характеру. Певні правові норми розкидано по різних правових актах, що не дає можливості гарантувати додержання та реалізацію встановлених прав дітей. Зважаючи на це, а також з метою упорядкування та вдосконалення нормативного

матеріалу, що стосується захисту дітей в Україні, Українським інститутом соціальних досліджень було підготовлено та видано в 1998 р. збірник документів «Дитинство в Україні: права, гарантії, захист» [6; с. 27, 28].

На жаль, значна частина норм законодавства України, які відповідають Конвенції ООН про права дитини, іншим міжнародним актам у цій сфері, не реалізується, а інші — потребують доопрацювання. Так, на сьогодні назріла нагальна потреба у впровадженні комплексу заходів, які б дали змогу запобігти погіршенню становища сімей і дітей, розробити нормативну базу і запровадити механізм звернень дітей з питань жорсткого поводження з ними, законодавче забезпечити постійний контроль за додержанням майнових і житлових прав дітей тощо.

Основні напрями соціальної політики щодо охорони дитинства в Україні були також визначені в рамках державних програм «Довгострокова програма поліпшення становища жінок, охорони материнства та дитинства» (1992 р.), «Програма планування родини» (1995 р.) і «Діти України» (1996 та 2000 рр.). У їхню основу покладено концепцію поліпшення репродуктивного здоров'я українського народу, забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та молоді в Україні.

Однак, попри досить інтенсивну законодавчу роботу в галузі захисту прав дитини, економічний стан, в якому нині перебуває наша держава, суттєво гальмує процес втілення в життя приписів згаданих нормативних актів. Це призводить до такого катастрофічного явища, як демографічна криза та соціальне сирітство.

Так, за останні десять років рівень народжуваності в Україні впав майже на 42 %. Для того щоб у країні нормально поповнювався генофонд, на 100 жінок в ідеалі має народжуватися 215 дітей. Зараз на 100 жінок в середньому народжується 110 дітей, це є досить низьким показником. І основна причина такої тенденції, звичайно, соціально-економічна [11; с. 5].

Поширення в Україні такого явища, як соціальне сирітство, зумовлює зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що порушує базове право дитини виховуватися в сімейному оточенні (Конвенція ООН про права дитини, преамбула).

Опіку про дітей, які залишилися без батьківського піклування, бере на себе держава (Ст. 52 Конституції України). Безпосереднє ведення справ щодо влаштування дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, покладається на

органи опіки та піклування місцевої державної адміністрації. Державна система опіки над дітьми-сиротами структурована таким чином, щоб утримувати таких дітей від народження до повноліття.

Починаючи з 1995 року кількість соціальних та біологічних сиріт, які перебувають у дитячих будинках, будинках дитини та в будинках-інтернатах, збільшилася в 1,5 раза. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються у школах-інтернатах для дітей-сиріт, збільшилася в 1,4 раза. Більше половини з вихованців інтернатів не є сиротами, вони мають біологічних батьків, не позбавлених батьківських прав. Певна частина цих батьків потенційно могла б виховувати дітей у сім'ї, якщо мала б належну соціальну підтримку. Якщо систему соціальної допомоги не буде вдосконалено, чимраз більше батьків з часом віддаватимуть дітей до інтернатів [12; с. 6-9].

Причини виходу дитини із сім'ї різноманітні за своїм характером та проявами, їх можна розподілити за такими чинниками (здебільшого вони проявляються в комплексі, і взаємозв'язки між ними мають причинно-наслідковий характер) [12; с. 9-10]:

Соціально-економічні

Ці чинники, зокрема, зумовлені тим, що майже половина вихованців притулків для неповнолітніх (понад 12 тис.) - вихідці з малозабезпечених, неповних сімей, понад 9 тис. (36,65 %) - функціонально неспроможних сімей. Збільшується кількість бездоглядних дітей із сільської місцевості - майже 36 % від загальної кількості (дані 1999 року).

Морально-етичні

У даному випадку слід назвати такі чинники, як: а) асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, різноманітні види залежності (алкоголізм, наркоманія тощо); б) примушування дітей до жебрацтва, в деяких випадках використання дітей для участі в кримінальній діяльності, проституції; в) злочинні діяння батьків, внаслідок чого вони опиняються в місцях позбавлення волі; г) різноманітні форми насильства над дітьми (фізичне, психологічне або сексуальне).

Психолого-педагогічні

Це суб'єктивні чинники інституціоналізації дітей, які є результатом: а) раннього або позашлюбного материнства; б) дисфункційності

сім'ї (неповна, новоутворена, багатодітна, сім'я інвалідів); в) нездорової емоційної атмосфери в сім'ї, конфліктності її членів.

У жовтні 2000 р. Центром «Соціальний моніторинг» за сприяння Представництва ЮНІСЕФ в Україні провадилося соціологічне опитування 9-17-річних дітей з метою вивчити сучасну ситуацію в Україні стосовно реального становища дітей, забезпечення прав дітей відповідно до Конвенції ООН про права дитини; визначити найгостріші проблеми та сфери, що потребують змін у соціальній політиці.

Отримана інформація дає змогу оцінити соціальне самопочуття дітей, рівень задоволеності базових потреб, рівень знань про права дитини і думку щодо дотримання прав дітей в Україні, соціальне оточення, рівень активності дітей у вирішенні власних проблем та задоволенні потреб, рівень доступу до інформації та поінформованість, питання планування майбутнього і перспективи, а також зробити висновки про найслабкіші місця в соціальній політиці стосовно реалізації прав дітей та можливих шляхів її вдосконалення.

Яскравим показником рівня знань про права дитини є частка тих, хто під час опитування вперше почув про деякі з прав, що гарантуються Конвенцією ООН. Питома вага дітей, які навіть не чули про ті чи інші права, становить від 9 до 28 %. Найменш відомим серед респондентів виявилось право на захист від втручання в особисте життя - про нього вперше під час опитування почули 28 %. Маловідомими є права про захист дітей від інформації, що шкодить їхньому благополуччю (вперше почули 22 %), про захист дітей від викрадення (21 %), від підневільної, непосильної, надмірної, небезпечної праці (21 %), від сексуальної експлуатації (21 %). Серед прав, про які переважна більшість опитаних принаймні чули, є право на піклування з боку батьків, родичів, суспільства та держави, а також право на користування своєю культурою, мовою (лише 9 % вперше почули про такі права). Досить відомим є право на освіту (не знають лише 12 %) та права дітей-сиріт, дітей-інвалідів на особливу турботу (не знають 11 %).

На думку значної частини дітей, в Україні порушується право дитини на якісну медичну допомогу (49 %), на повноцінне харчування (37 %), отримання належної освіти (33 %), право на відпочинок (29 %). Третина дітей зазначила, що в державі порушуються права на достатній для їхнього розвитку рівень життя (32 %), на виживання та здоровий розвиток (29 %). Майже

половина опитаних дітей переконані, що вони недостатньою мірою захищені державою від жорстокості, знущання, брутального поводження (49 %), викрадення та продажу (49 %), вживання наркотиків (43 %), сексуальної експлуатації (38 %), від примусу до підневільної, непосильної, надмірної чи небезпечної праці (34 %). Порівнюючи умови і можливості свого життя і життя дітей уразливих категорій, зокрема дітей-сиріт та дітей-інвалідів, діти відзначають неповне забезпечення гарантій стосовно права дітей, позбавлених багатьох благ від народження, на особливу турботу (дітей-сиріт - 41 %, дітей-інвалідів - 36 %).

За оцінками фахівців, реально вимоги Конвенції ООН про права дитини в українському соціумі знають лише ті, хто безпосередньо захищає ці права, та спеціалісти, що працюють з дітьми [14; с. 1-8].

Отже, наявність таких маловідомих чинників свідчить про існуючу в нашій державі загрозу нормальному розвитку дитини (як фізичному, так і психічному). Саме тому держава, визначаючи основні шляхи захисту дитинства в Україні, паралельно має дбати про нормальний рівень життя людини взагалі. І лише коли цього буде досягнуто, почне корінним чином змінюватися становище дитини в сім'ї, в державі. Достаток і добробут у сім'ях, зокрема вирішення житлових проблем, можливість культурного розвитку особи забезпечать людину від впливу тих негативних чинників, що підштовхують дитину до виходу з сім'ї, потрапляння її під вплив асоціального середовища.

Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» в редакції від 13.11.2001 р. визначає ряд заходів з метою запобігання дитячій бездоглядності, соціального захисту дітей і підлітків, які залишилися без батьківського піклування, та підвищення рівня профілактики правопорушень серед дітей, спрямованих на виконання даного завдання.

Зокрема, з метою визначення пріоритетних і першочергових заходів на 2001-2005 рр. щодо розширення соціально-правових гарантій для дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління відповідні державні органи мають розробити програму з поліпшення становища дітей на 2001-2005 р. Згідно з цим Указом Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації повинні розробити програми з питань запобігання дитячій бездо-

глядності, в яких, зокрема, має бути передбачено:

- забезпечення разом з Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством праці та соціальної політики України, Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму України відкриття в достатній кількості притулків для неповнолітніх;

- забезпечення ефективної діяльності соціальних закладів для неповнолітніх (притулки, центри медико-соціальної реабілітації, школи соціальної реабілітації та ін.), поліпшення їх матеріально-технічної бази, забезпечення дітей харчуванням, одягом тощо;

- всебічне сприяння розвитку мережі дитячих будинків сімейного типу, підтримку сімей, які взяли на виховання дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківської опіки чи піклування;

- взяття під особливий контроль профілактичної, соціально-реабілітаційної, правової та консультативної роботи з сім'ями, в першу чергу з числа функціонально неспроможних (де батьки є хворими на алкоголізм, наркоманію, недієздатними, з асоціальною поведінкою, неповні сім'ї) і т. ін.

Даним Указом Президента України на Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство освіти і науки України, Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Раду міністрів АР Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації покладено:

- забезпечення постійного виявлення дітей, які жебракують та бродяжать, направлення їх у соціальні заклади для неповнолітніх та створення умов для соціальної реабілітації;

- вжиття заходів до посилення профілактичної роботи із запобігання проявам злочинності серед дітей, своєчасного виявлення угруповань та осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, наркоманію, жебракування, та припинення їх діяльності і притягнення до відповідальності.

Так, держава вживає активних заходів щодо запобігання асоціального розвитку неповнолітніх, їх реабілітації та подальшої опіки. Однак лише цими заходами проблему захищеності дитини в Україні вирішити неможливо. Економічна криза в державі, що торкнулася майже кожної сім'ї, є чи не однією з найсерйозніших передумов недосконалої дії існуючого в Україні механізму захисту прав дитини.

Можна, отже, констатувати, що основною, першочерговою проблемою на шляху вдосконалення та реалізації правого механізму захисту прав дитини в Україні, є проблема матеріального забезпечення та вдосконалення гарантій особистих, культурних і економічних прав людини. Ці права закріплено в Основному законі України — Конституції. І лише за посередництвом дорослих осіб, громадян держави, що мають можливості реалізувати свої основні конституційні права, задовольнити свої особисті нагальні потреби, можна на належному рівні забезпечити широкий спектр потреб дитини - якісне харчування, належне медичне забезпечення, духовний та культурний розвиток, отримання освіти відповідно до навичок та здібностей дитини тощо.

Так, в Україні існує система державних органів, на які покладено завдання сприяти охороні дитинства, існує широка нормативна база в даній сфері, функціонують численні дитячі будинки тощо. Однак на рівні сім'ї проблема захисту неповнолітніх дітей залишається відкритою. Саме від сім'ї, безпосередньо від матері, а не від дитячого притулку, дитина повинна отримувати все потрібне для життя. Тому держава, подбавши належним чином перш за все про матір, про молоді сім'ї, має створити сприятливі умови для народження та подальшого виховання дитини в сімейному оточенні. Отже, розглядаючи деякі проблеми правового захисту неповнолітніх в Україні, можна констатувати, що проблеми розвитку та функціонування механізму захисту прав дитини у державі необхідно досліджувати в контексті основних прав людини.

1. Конституція України від 26.06.1996 р.
2. Конвенція ООН про права дитини (ратифікована Постановою Верховної Ради України № 789-12 від 27.02.1991 р.).
3. Закон України «Про охорону дитинства» в редакції від 07.03.2002 р.
4. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» в редакції від 13.11.2001 р.

5. Буров Ю. О. Права дитини в Україні // Правовий статус особи. За ред. М. Л. Головка.- К.: АПСВ, 1998.- С. 15-18.
6. Волинець Л. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист // Український часопис прав людини.- № 3, 1998.- С. 26-32.
7. ВІЛ/СНІД серед дітей та молоді в Україні: Тематичне дослідження.- К.: Unicef, 2001.- 44 с.

8. Голумджанова Г. З. Права дитини // Правовий статус особи. За ред. М. Л. Головка- К.: АПСВ, 1998.- С. 43-44.
9. Ісакевич С. Несудові засоби захисту прав дитини в Україні // Український часопис прав людини.- № 3, 1998- С. 14-19.
10. Институт уполномоченных по правам ребёнка // Innocenti Digest, 1997.
11. Коваленко Е. Демографический провал // «Новая генерация», № 6 (81), 14 лютого 2002 р.- С. 5.
12. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження.- К.: Unicef, 2000- 48 с.
13. Крандакова О. Права людини в Україні // Українська правнича фундація. Щорічник 1994 р.- С. 32-43.
14. Діти України про свої права- Центр «Соціальний моніторинг», 2000- С. 1-35.

S. Kotaleychuk

LEGAL PROTECTIBILITY OF THE MINORS IN UKRAINE: MYTH OR REALITY

The article is devoted to the situation with minors on the modern stage of the development of the democratic society. Some problems arising from the homeless of the child are investigated. Organizational and legal measures as to the improvement of functioning of the mechanism of the protection of child's rights are proposed.